

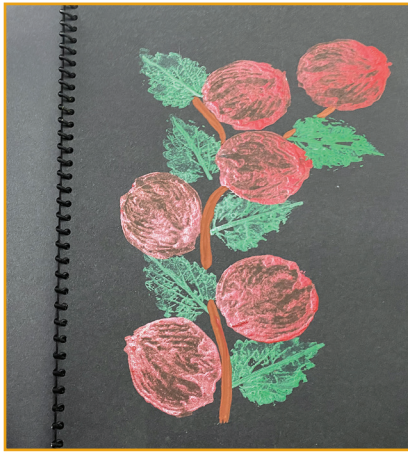
पञ्चमः अध्यायः प्रतिच्छायामुद्रणम्

अस्मिन् अध्याये भवान्/भवती मुद्राणां विन्यासं, उद्देश्यं, कलात्मकगुणान् च जानाति। इतिहासस्य माध्यमेन मुद्राणां उदाहरणैः प्रेरितः भवन्तः स्वकीयाः मुद्राणां विन्यासं करिष्यन्ति तथा च शिल्पस्य कृते विविधसामग्रीभिः प्रयोगं करिष्यन्ति। अस्मिन् प्रक्रियायां, भवान् कागदस्य, वस्त्रस्य च उपरि स्वमुद्राणां परीक्षणं करिष्यति।

0680CH05

भवान् इयं प्रक्रिया अज्राख्-खण्ड-मुद्रणस्य वस्त्र-परम्परया सह अपि योजयितुं शक्नुयात्। ब्लॉक्स इत्यादीनां स्वकीयानां मुद्राणां उपयोगेन, भवान् कागदस्य, वस्त्रस्य, अन्येषु पृष्ठेषु च स्वकीयानि मुद्रणानि निर्मातुं रोचकानि प्रतिरूपाणि अपि निर्मातुं शक्नोति।

क्रियाकलाप: १ एहि, मुद्रा: अवलोकयामः

किं भवान्/भवती कदापि स्वस्य शिक्षकेन, विद्यालयस्य मुख्याध्यापकेन, विद्यालयस्य अन्येन वा मुद्राणाम् उपयोगं कर्तुम् अपश्यत्?

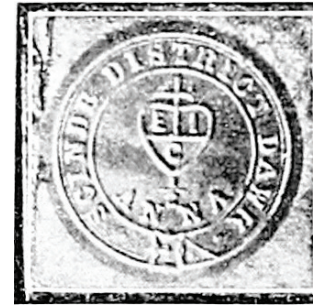
मुद्रायुक्तं किमपि पत्रं वा पत्रं वा अन्वेष्टुं स्वशिक्षकस्य साहाय्यं स्वीकरोतु। एतान् प्रश्नान् चर्चयतु -

१. मुद्रायां किं चित्रं लेखनं वा अस्ति ?
२. इयं मुद्रा किं सूचयति ?
३. मुद्रा: किमर्थं व्यवहियन्ते?

मुद्रासु चित्रचिह्नं लेखनं वा भवितुम् अर्हति। ते व्यक्तेः, समाजस्य, राज्यस्य, संस्थानां, संस्थानां च जीवनस्य, दिनचर्यायाः, सामाजिकस्थानस्य, विश्वासस्य च विषये सूच्यन्ते।

मुद्रा: पश्यन्तु, चित्राणि चिह्नानि च पश्यन्तु। तेषां तुलनां कुर्वन्तु, तेषां प्रतीकाः किं सूचयन्ति इति चर्चा कुर्वन्तु।

इदं परिलक्षयतु यत् एतेषु सर्वेषु मुद्रासु चित्रचिह्नं, भिन्नलिखितेषु केषुचित् अक्षरैः सह अस्ति इति।

इतिहासस्य भिन्नभिन्नकालीनाः मुद्राः

क्रियाकलापः २ क्षेत्रपरिदर्शनम्

स्थानीय डाककार्यालयं गत्वा पोस्ट-मास्टर इत्येतं वा अन्यं किमपि पोस्ट-अधिकारिणं वा मिलातु, यः भवन्तं पोस्ट-सेवायां प्रयुक्तानि मुद्राः, मुद्राङ्कनं च दर्शयितुं शक्नोति। निम्नलिखितं ज्ञातुं टिप्पणीं च करोतु।

१. मुद्रापत्रे प्रयुक्तं द्रव्यम्।
२. डाकसेवायाः चिह्नम् अथवा चिह्नम्।
३. अन्यसूचनाः या मुद्रापत्रे प्रदत्ता अस्ति।

अनुवर्तयन्तु - स्वपरिवारस्य वृद्धसदस्यैः सह वार्तालापं कुर्वन्तु, तथा च तेभ्यः पत्राणि वा डाकपत्र-पत्राणि वा पृच्छन्तु येषु मुद्राङ्कितानि मुद्राङ्कितानि सन्ति। मुद्रायाः विवरणानि अवलोकयन्तु, तथा च प्राप्तानां चिह्नानां ग्रन्थाणां च टिप्पणीं वा रेखाचित्राणि वा रचयन्तु।

पर्यवेक्षणम् - किमपि नाणकं स्वीकरोतु। तस्य उपरि पत्रं स्थापयित्वा पेन्सिलस्य उपयोगेन मुद्रायाः चित्रं दृश्यमानपर्यन्तं पृष्ठभागस्य उपरि रेखानां चिह्नानि रचयतु।

क्रियाकलापः ३ स्वीयां मुद्रां निर्मातु

इदानीं भवान्/भवती मुद्रायाः लक्षणैः प्रयोजनैश्च सह परिचितो जातः। किं भवान्/भवती स्वस्य मुद्रायाः निर्माणाय प्रयत्नं कर्तुम् इच्छति?

प्रथमं भवान्/भवती अनेन विन्यासेन आरभेत। पत्रम् अङ्कनं च स्वीकृत्य कानिचन विचारान्, पूर्वतयारी-रेखाचित्राणि च लिखतु।

पर्यायः १ - प्राप्तैः वस्तुभिः परीक्षणम्

- कानिचन मृदं वा पिष्टं वा सज्जीकरोतु।
- कानिचन लघु-वस्तूनि यथा बटन्, कुपी-क्याप्, स्टिक्, पत्राणि, नाणकानि इत्यादीनि सङ्गृह्णातु।
- भवतः/भवत्याः मृत्तिका-पृष्ठं समतलम् आर्द्रं च करोतु।
- भवता/भवत्या सङ्गृहीतानि वस्तूनि मृत्तिकायां नुदतु, तेषां प्रभावांश्च पश्यतु।
- कानि वस्तूनि स्पष्टतरान् प्रभावान् जनयन्ति, कुतश्च इति विश्लेषयतु।

विद्यया ऽ मृतमश्नुते

एन सी ई आर टी
NCERT

मूलचिह्नस्य उदाहरणम्

पर्याय: २ - स्वस्य मुद्राम् अलङ्करोतु

- स्वस्य व्यक्तिगतं चिह्नं निर्मातु। तत् किमपि एकं सरलं चित्रं भवितुम् अर्हति यत् भवतः प्रतिनिधित्वं करोति - मुखम्, पल्लम्, अधः, फलम्, वस्तु, पशुः, अक्षरम्, प्रतिमा इत्यादीनि। एतद् भवतः पूर्वमेव विद्यमानानि कानिचन ज्ञातव्यानि गुणानि अथवा मूल्यानि जनयति यानि भवतः कृते महत्त्वपूर्णानि सन्ति।
- स्वप्रतिरूपं सरलाकारेण निर्मायताम्।

पर्याय: ३ - स्वस्य मुद्रां निर्मातु

- या: मुद्रा: भवता/भवत्या दृष्टा: तासां निर्माणाय यानि उपकरणानि उपयुक्तानि, तानि सर्वाणि स्मरतु।

- विद्यालये ये विकल्पा: सारल्येन उपलभ्यन्ते, तेषां विषये चिन्तयतु। यथा, कार्डबोर्ड-खण्डाः, मृदः, जूट्-रज्जुः, स्पञ्ज, रबर् इत्यादीनि।
- भवान् यया सामग्र्या कार्यं करिष्यति तस्य पृष्ठं समतलं करोतु। इदं स्मर्यतां यत् मुद्रायाः आकृतिः स्पष्टा भविष्यति यदि तस्याः विन्यासः सर्वेषु भागेषु समानः स्यात्।
- तान्येव उपकरणानि चिनोतु यानि भवान्/भवती सावधानतया विन्यास्तुम्, उत्कीर्णितुम्, आकारयितुम्, उपयोक्तुञ्च शक्नोति।
- यदि भवान्/भवती पश्यति यत् भवता चित्तस्य विन्यासस्य उत्कीर्णनं क्लिष्टम् अस्ति, तर्हि तम् अलङ्करणं सरलीकृत्य स्वस्य विन्यासं पूरयतु।

मुद्राणां निर्माणैः मुद्रणैश्च छात्राणां कारुकार्याणि

पर्यायः ४ - स्वीयां मुद्रां परीक्ष्यताम्

- स्वमुद्रायाः मुद्रणाय अपेक्षिताः सामग्रीः पृष्ठानि च चिन्वन्तु। यदि भवतः/भवत्याः मुद्रा गोलाकृता अस्ति, समतलो नास्ति, तर्हि भवान्/भवती आर्द्रायां मृत्तिकायां पिष्टे वा नोदितुं शक्नोति, यथा भवान्/भवती प्रथमायां परीक्षायां वस्तुभिः सह अकरोत्।
- यदि भवतः/भवत्याः मुद्रायाः आधारः समतलः अस्ति, तर्हि वर्णं शायिं वा उपयोक्तुं प्रयतताम्, तथा च कस्मिन्नपि पत्रे मुद्रां दातुं प्रयतताम्।
- परिणामाधारेण यावता भवन्तः/भवत्यः अपेक्षितप्रभावं न प्राप्नुयुः तावता भवन्तः मुद्राविन्यासे परिवर्तनं संशोधनं च कर्तुं शक्नुवन्ति।

क्रियाकलापः ४ मूद्रणम्

इदानीं भवतः/भवत्याः समीपे एकं मुद्रापत्रम् अस्ति यत् वारं वारम् उपयोक्तुं शक्यते! रब्बर-स्टाम्प-प्याड् इत्यत्र स्याही निमज्जिता भवति। यदा रब्बर-मुद्रां स्टाम्प-प्याड्-मध्ये स्थापयति, तदा तस्य उपरि शायिः प्रलेपिता भवति, या नुदित्वा कागदे मुद्रिता भवति।

मुद्रणस्य विविधासु परम्परिकासु प्रक्रियासु इयम्

अन्यतमा प्रक्रियास्ति। हस्तखण्डमुद्रणस्य प्रक्रियां पश्यामश्चेत् ज्ञायते यतः एतद् भवतः/भवत्याः परिचितैः रब्बर-मुद्राङ्कैः, भवन्निर्मितैः मुद्राङ्कैश्च सदृशम् अस्ति इति।

एषः उत्कीर्णः काष्ठखण्डोऽस्ति। तानि भागानि पश्यतु यत्र प्रतिरूपं उत्थापितम् अस्ति। अयं खण्डः काष्ठ-उत्कीर्णनस्य विशेषज्ञेन कलाविदेन सावधानेन उत्कीर्णः अस्ति। किं भवतः परिसरे सूत्रधारिणः, काष्ठशिल्पिनः च सन्ति?

तान् मिलित्वा एतत् चित्रं दर्शयतु, तान् पृच्छतु यत् एतादृशं खण्डं कथं उत्कीर्णं भवति इति। प्रयुक्तानां उपकरणानां विषये पृच्छतु, एतत् हस्तनिर्मितं कियत् समयः भविष्यति इति च पृच्छतु। अयं काष्ठखण्डः वस्त्रेषु मुद्रणार्थं उपयुज्यते। एतानि वस्त्राणि हस्तखण्ड-मुद्रित-वस्त्राणि इति कथ्यते।

हस्त-खण्ड-मुद्रकस्य चित्रं पश्यतु तथा च वस्त्रे शङ्कु-खण्डं सावधानेन स्थापयतु। एकमेव खण्डः निरन्तरं विन्यासं निर्मातुं पुनः पुनः उपयुज्यते। सः अज्राख् इति विशेषवस्त्रं निर्माति, यत् गुजरातस्य कच्छ-नगरे प्रचलति।

किं भवन्तः स्वमुद्रया सह प्रतिरूपं निर्मातुं शक्नुवन्ति इति चिन्तयन्ति वा? भवान् अन्यम् अपि मुद्रां निर्मातुं शक्नोति यत् निरन्तर-विन्यासस्य कृते उपयुक्तम् अस्ति। नूतनाः रचनाः रचयन्तु, तान् परीक्षन्तु च।